

“NA ČEMU SI TI?” PRIMJER VIŠEVRSNE ETNOGRAFIJE/ ANTROPOLOGIJE ŽIVOTINJA I VEGANSKOGA EKO-FEMINIZMA/ FEMINISTIČKO- VEGETARIJANSKE TEORIJE

Izvorni znanstveni članak
Primljeno: 21. 7. 2017.
Prihvaćeno: 20. 10. 2017.
DOI: 10.15176/vol54no202
UDK 39:59

SUZANA MARJANIĆ

Institut za etnologiju i folkloristiku, Zagreb

Dok u prvome dijelu članka polazim od Wilsonove ideje o unifikaciji znanja, u ostalim cjelinama na tome tragu nastojim prikazati multi-/inter-/transdisciplinarni pristup viševrsne etnografije (*multispecies ethnography*), koja je na SIEF-u 2017. godine ujedno dobila i svoju *mailing* listu EASA – Multispecies.net. Pritom kao vlastite multi-/inter-/transdisciplinarne pristupe od kojih polazim navodim primjer viševrsne etnografije/antropologije životinja i veganskoga ekofeminizma/feminističko-vegetarijanske teorije. Navedeni se pristupi razlikuju od nekih danas dominantnih multi-/inter-/transdisciplinarnih istraživanja po tome što i antropologija životinja i feminističko-vegetarijanska teorija razbijaju dihotomiju priroda vs. kultura, ljudi vs. ne-ljudi. Naime, upravo je taj *species/animal turn* (*vrnsni*, životinjski obrat) u antropologiji nagovijestio već 1962. godine Lévi-Strauss knjigom *Totemizam danas*, da bi 1989. godine sociokulturna antropologinja Barbara Noske radikalizirala taj zaokret “s onu stranu granica antropologije”. Pritom, Međunarodno društvo za antrozologiju (International Society for Anthrozoology, ISAZ) osnovano je 1991., dakle svega dvije godine nakon objavljivanja knjige Barbare Noske u kojoj je ta kulturna antropologinja predložila zahtjev za oblikovanjem antropologije životinja.

Ključne riječi: multidisciplinarni, interdisciplinarni i transdisciplinarni pristup, viševrsna etnografija, antropologija životinja, veganski ekofeminizam, *animal turn*

Svi znanstvenici, pa i Einstein, djeca su Tantala, frustrirana neuspjehom dohvaćanja onoga što im se čini nadohvat ruke.

(Wilson 2010: 11)

Razmatranje o multi-/inter-/transdisciplinarnom pristupu/pristupima vodi me prema knjizi *Pomirenje: jedinstvo znanja (Consilience: The Unity of Knowledge, 1988)* Edwarda O. Wilsona, američkoga biologa i prirodoslovca, koji već podnaslovno upućuje na apsolutnu unifikaciju znanja, o najvećem pothvatu uma koji čini sjedinjenje prirodnih i humanističkih znanosti (Wilson 2010: 14) te tzv. *Jonske čarolije*. Riječ je, kako navodi, o izrazu koji je posudio od fizičara i povjesničara Geralda Hortona, o uvjerenju koje vuče korijenje još od Talesa iz Mileta u Joniji u 6. st. pr. n. e., a kojega je Aristotel nazvao utemeljiteljem fizičkih znanosti (isto: 10). *Jonsku čaroliju* čine multi-/inter-/transdisciplinarni pristupi, povratak renesansnoga *Homo universalisa* (polihistor, polimat, renesansni čovjek – u androcentričnom značenju muškarca),¹ univerzalnoga čovjeka koji faustovski može riješiti tajnu života, odnosno kao što navodi Wilson: “Kad ujedinito dovoljno znanja, shvatit ćemo tko smo i zašto smo ovdje” (isto: 13). Wilson ističe da će se društvene znanosti nastaviti dijeliti unutar svojih disciplina, pri čemu će jedan dio ući u biologiju, a drugi se spojiti s humanističkim znanostima, dok će se humanističke znanosti približiti društvenim znanostima i dijelom spojiti s njima (isto: 18). Zamjećuje kako su američka sveučilišta rastočila svoje programe u niz sitnih disciplina i specijaliziranih kolegija, što je negacija onoga znanstvena pomirenja koje su inicirali renesansa i prosvjetiteljstvo: “(..) dok pišem ovo, 1997. godine, samo trećina sveučilišta i koledža zahtijeva da studenti upišu barem samo jedan kolegij iz prirodnih znanosti”, te ponovo ističe da će prava, istinska reforma obrazovanja biti usmjerena na pomirenje prirodnih znanosti s društvenim i humanističkim znanostima – “Svaki student trebao bi moći odgovoriti na sljedeće pitanje: Kakva je povezanost između prirodnih i humanističkih znanosti, i zašto je to važno za dobrobit ljudi” (isto: 19)?² Već je knjigom *O ljudskoj prirodi (On Human Nature, 1978 [2004])* Wilson nastojao na ljudsku vrstu primijeniti osnovnu metodologiju sociobiologije, koja je, prema njegovom mišljenju, hibridna znanost koja uključuje spoznaje etologije, ekologije i genetike, u želji da se pronađu temeljna načela po kojima društvena pojavnost proizlazi iz bioloških svojstava vrste, čime se ostvaruju prednosti spram *tradicionalnoga* (ustoličenoga i ukoričenoga) antropocentrizma društvenih znanosti.³

¹ Vinnie Mirchandani, poznat i kao “The King of Wow”, u knjizi *The New Polymath and The Digital Enterprise* [Novi polimat i digitalna poduzetnost, 2010] (koju je pisao za Karl-Heinza Streibicha, predsjednika Izvršnoga odbora i glavnoga izvršnoga direktora njemačke kompanije softwarea AG) o polimatu – *multidisciplinarnim znanstvenicima/ljudima* – govori kao o izumrljnoj vrsti (Mirchandani 2010: 7–8).

² Sociologinja Katarina Prpić u članku “Nepremostivi jaz između prirodnih i društvenih znanosti?”, među ostalim, ističe kako je 2007. godine izvedeno prvo sveobuhvatno bibliometrijsko istraživanje produktivnosti svih naših 1938 doktora prirodnih i društvenih znanosti, “pri čemu su za svakog pojedinačno iz bibliografskih i citatnih baza WoS (*Web of Science*) i Scopus izdvojeni podaci o njihovim publikacijama i citiranosti u prethodnom desetogodišnjem razdoblju” (2008: 12).

³ No, Wilsonovi protivnici proglasili su ga zagovaračem eugenike, društvenoga darvinizma i Jensenove pretpostavke o urođenoj razlici u inteligenciji. Odredili su ga deterministom, znanstvenikom koji vjeruje da se ljudska društva ravnaju prema strogoj genetičkoj formuli, što, naravno, nije točno. Tako su npr. potpisnici

Možda bi ipak trebalo trijadu multi-/inter-/trans-, koja je *zastarjela* u svojim zahtjevima zato što je zdravorazumska, kako to jednostavno demonstrira Wilson, no koja unatoč tome nije u punoj mjeri zaživjela, više zadržati na postdisciplinarnosti kao što je, primjerice, kolegij o antropologiji djetinjstva na zagrebačkom Filozofskom fakultetu formiran i kao postdisciplinarni kolegij gdje se u razmatranja uključuju i suvremene studije djetinjstva "koje su postdisciplinarno područje koje ujedinjuje znanja brojnih društvenih i humanističkih disciplina".⁴ U tome smislu upućujem i na portal *Post Disciplinary Ethnography*.⁵ Upravo zbog svih navedenih praksi nalazimo se u postdisciplinarnoj fazi – za znanstvenike-prirodnjake riječ je o ironijskom "antropocenu" (usp. Bojanić 2017: 69) – s obzirom na to da se "tradicionalne" disciplinarnе granice lome i prožimaju (usp. Nyström http, 132) – no pritom je ipak, u domaćem kontekstu, zamjetno da neki znanstvenici ne žele biti uvučeni u znanstveno područje interdisciplinarnosti – interdisciplinarna područja znanosti i umjetnosti, te pripadajuća polja.⁶

manifesta "Protiv Sociobiologije" tvrdili da teorije poput Wilsonove pružaju temelj za eugeničku politiku koja je rezultirala uspostavljanjem plinskih komora u nacističkoj Njemačkoj (usp. Pinker 2007: 147–148). Godine 1976. Američko antropološko udruženje umalo je donijelo odluku o zabrani Wilsonove *Sociobiologije* (1975) i ukidanju dvaju simpozija na tu temu; nadalje, 1983. godine knjigu *Margaret Mead and Samoa: The Making and Unmaking of an Anthropological Myth* Dereka Freemana proglasili su radom koji dovodi u zabludu, a 2000. godine antropolozi Terrence Turner i Leslie Sponsel neutemeljeno su optužili genetičara Jamesa Neela, utemeljitelja humane genetike, i antropologa Napolena Chagnona, poznatog po tridesetogodišnjem istraživanju naroda Yanomamö u amazonskoj prašumi. Optužbe je pratilo objavljivanje knjige novinara Paricka Tierneya *Darkness in El Dorado: How Scientists and Journalists Devastated the Amazon*, optužujući, među ostalim, Neela i Chagnona da su namjerno zarazili narod Yanomamö ospicama (usp. Pinker 2007: 154–156).

⁴ Usp. opis kolegija *Antropologija djetinjstva*, Jelena Marković i Tomislav Pletenac; www.ffzg.unizg.hr/etno/wp-content/uploads/2013/11/syll-MARKOVIC_NOVI.doc (pristup 7. 7. 2017).

⁵ Joseph Lindley (2016) ističe da se u usporedbi s inter-, cross-, multidisciplinarnosti (zamjetno je da ih pritom koristi sinonimno), koje se zanimaju za kontraste između disciplina kako bi prekoračile granice vlastite discipline, postdisciplinarnost više zanima za spajanje različitih znanstvenih područja. No, naglasimo ipak razlikovne odrednice između navedenih istraživačkih paradigmi: i dok multidisciplinarnost radi na kontaktu među disciplinama gdje svaka zadržava vlastite načine istraživanja, interdisciplinarnost potiče interakciju među disciplinama, brišući njihove granice, a transdisciplinarnost (ili *crossdisciplinarity*) "ne teži ovladavanju nad nekoliko disciplina već otvorenosti svim disciplinama" – istraživačke granice u potpunosti nestaju i pritom se discipline međusobno stapaju (usp. Cerovac 2013: 18; usp. grafički prikaz na str. 6: <https://www.slideshare.net/elenajurado/workshop-interdisciplinar-23oct4nov-2014-ciedi>). Pritom je viševrsna etnografija određena paradigmom interdisciplinarnosti, a ljudsko-životinjski studiji (*human-animal studies*) paradigmom multidisciplinarnosti (usp. Kirksey i Helmreich 2014: 1; Potts i Armstrong 2010: 3).

⁶ Kao primjer navodim slučaj psihologinje Ivane Burić (diplomirala na Hrvatskim studijima u Zagrebu), koja trenutno priprema doktorat na engleskom Sveučilištu u Coventryju i nizozemskom Sveučilištu Radboudu, a utvrđuje na koji su način um i tijelo povezani. Istraživanje je objavila u časopisu *Frontiers in Immunology*, koji inače ne objavljuje radove iz domene psihologije. Pritom je uključila biološke mjere kojima je dokazala da brojne opuštajuće tehnike poput joge, *tai-chija*, meditacije ili *mindfulnessa* smanjuju rizik od upalnih oboljenja mijenjajući ekspresiju gena. Kao što je sama istaknula – nije naime uobičajeno da se psiholozi bave epigenetikom – mehanizmima promjene na genima. Njezina multi-/interdisciplinarna istraživanja sa suradničkim timom kombiniraju metode iz molekularne biologije, neuroznanosti i psihologije u testiranju učinkovitosti tehnika poput meditacije i joge. Pritom Ivana Burić, među ostalim, vezano uz negativnost u domaćoj znanosti ističe da "još uvijek nema toliko suradnje među disciplinama, pa najčešće biolozi rade samo na stanicama i jednostavnijim organizmima, dok psiholozi rade samo s upitnicima, čak i u slučaju da istražuju isto pitanje. U svijetu su interdisciplinarni timovi jako učestali i cijenjeni jer daju veći doprinos znanosti" (Burić, prema Simičević 2017: 23).

U tome smislu Hörisch govori posprdno o interdisciplinarnosti kao pomodnoj riječi nad riječima

iz proze humanističkih kandidata za dobivanje financijskih sredstava u posljednjim desetljećima. Tko želi pokazati da je doista *à la hauteur*, taj danas umjesto "interdisciplinarnost" treba govoriti i pisati "metadisciplinarnost" ili, još bolje, "transdisciplinarnost" – ali bolje ne i prakticirati ih. Naime, veliki su rizici i nuspojave kada se dogodi da takozvani humanistički znanstvenik doista disciplinarno zastrani. Time se objašnjava i konjunktura nemuštih zbornika. (2007: 114)

U posljednjem poglavlju knjige *Sociobiologija: nova sinteza* (1975), pod nazivom "Čovjek: od sociobiologije prema sociologiji", Wilson je ponudio moguću sintezu prirodnih i humanističkih znanosti – tezu da će se biološka načela koja sada važe za životinje u budućnosti uspješno primijeniti i na društvene znanosti – što je iniciralo niz kontroverzi, kako ističe u predgovoru (iz 1978. godine) knjizi *O ljudskoj prirodi*. Pritom apostrofiraju kako bi antropologija i sociologija zajedno tvorile *sociobiologiju jedne vrste primata*. Tako knjiga *O ljudskoj prirodi* nastaje kao nastavak posljednjega poglavlja knjige *Sociobiologija: nova sinteza*, s obzirom na to da je zbog žestokih kritičkih napada posljednje poglavlje očito trebalo biti izlaganje u veličini zasebne knjige. Nadalje, u drugom predgovoru iz 2004. godine knjizi *O ljudskoj prirodi* objašnjava kontekst zbog kojega su se zbog nacističke zlouporabe biologije (biologizma), a djelomično i zbog razvoja bihevizma kao dominantnoga pokreta unutar psihologije, humanističke znanosti u to doba sve više udaljavale od pojma *nagon* kao i uporabe genetike i evolucijske teorije.

Pritom se neki znanstvenici protiv navedenom sjedinjenju, izražavajući i vlastiti strah od infiltriranja prirodnih znanosti u određeno humanističko ili društveno područje,⁷ kao što je to antropolog Marshall Sahlins priznao, a povodom napada na Wilsonovu *Sociobiologiju* (1975), odnosno Sahlinsovom potvrdom:

Osnovni intelektualni problem doista se svodi na neovisnost kulture i neovisnost njezina proučavanja. *Sociobiologija* dovodi u pitanje integritet kulture kao samostalne pojave, kao posebne i simboličke ljudske kreacije. (Sahlins, prema Pinker 2007: 147)

Podsjetila bih, u kontekstu Wilsonova koncepta jedinstva znanosti, da polazeći od onovremenih dostignuća humanističkih i prirodnih znanosti, Edgar Morin⁸ u knjizi *Izgubljena*

⁷ S druge pak strane dolazi cinička (možda i bezobrazna) opaska na tragu performativnoga predavanja "On se šali" kognitivnoga znanstvenika, oca umjetne inteligencije Marvina Minskyja: "Dajte mi sav taj novac koji bacamo na humanističke znanosti i umjetnost i napraviti ću vam boljeg učenika", kojom izražava apsolutnu vjeru u nadmoć tehničkog znanja. Poznat je i njegov govor o etičarima i njihovim suprotstavljanjima kloniranju, što Minsky specifično *rješava* konstativima o tzv. *prosječnom* djetetu *prosječnih* roditelja što je po "standardima čimpanzi dobro" (usp. https://www.ted.com/talks/marvin_minsky_on_health_and_the_human_mind/up-next?language=hr).

⁸ Multidisciplinarnost istraživanja Edgara Morina ponekad se prekriva neodređenom odrednicom *kulturolog*, s obzirom na to da je riječ o autoru knjiga iz područja antroposociologije, sociologije kulture, političke sociologije, socijalne i kulturne antropologije, angažiranom kad je riječ o globalizaciji terorizma, o izraelsko-palestinskom problemu, o ratu jezika, o protuislamskom stanju duha u Americi (usp. Marjanić 2007: 273).

paradigma: ljudska priroda (1973) dijagnosticira kako su navedene znanosti, ako ostanu zatvorene u vlastitim znanstvenim paradigmatama, nedostatne da cjelovito objasne kompleksnost ljudske prirode – pojam *čovjek* i teoriju čovjeka, i tragom transdisciplinarnе reorganizacije znanja apostrofirа da je tako biologija bila zarobljena u *biologizmu*, odnosno u poimanju života zapečaćenom na organizmu, kao što je antropologija bila zarobljena u antropologizmu, u ograničenom poimanju čovjeka. Francuski kulturolog time upozorava kako je krajnje vrijeme da se provede umrežavanje biologizma (*koncept života*) i antropologizma (*koncept čovjeka*) te kako se jedino krajem, smrću antropologije koja se užasavala i najmanjeg dodira s biologijom, koja se, dakle, temelji na ontološkoj alternativni *priroda vs. kultura*, može rastvoriti era otvorene, višedimenzionalne i složene znanosti o čovjeku, pri čemu nije riječ o mehaničkom preklapanju dviju disciplina, o uspostavljanju diplomatskih i trgovačkih odnosa među disciplinama, kao što je to, nažalost, često danas slučaj u interdisciplinarnim znanstvenim projektima. Ta nova znanost o čovjeku, *scienza nuova* ili opća znanost o *physisu*, bit će karika između *fizike* i *života*, između entropije i negentropije, i time će tvoriti kariku između *živog* i *ljudskog*, negentropologije i antropologije, budući da je čovjek, u Morinovoј atribuciji, negentrop. Naime, spomenuti je francuski kulturolog jedno poglavlje svoje knjige *Izgubljena paradigma: ljudska priroda* iz 1973. godine naslovio "Životinja obdarena nerazumom". Morin detektira kako se vladajuća teorija, znanost o čovjeku zasniva ne samo na razdvajanju nego i na suprotstavljanju pojmova *čovjek* i *životinja*, *kultura* i *priroda*, i sve što nije sukladno navedenoј paradigmati osuđeno je kao biologizam, naturalizam i evolucionizam. Zatvorena paradigma tvorila je podlogu za antropocentričan mit o navodno natprirodnom čovjeku, antropocentričnoј autoidolotariji, koji se konstituirao u samom epicentru antropologije, a poredak, dihotomija *priroda vs. kultura* poprimio je oblik paradigmatе, pojmovnoga modela koji upravlja svim njezinim diskursima.

Tako se Morinova knjiga realizira kao *gordijski čvor* koji osigurava epistemološki spoj između *prirode* i *kulture*, *životinje* i *čovjeka*, a to je upravo ono mjesto gdje valja tražiti temelje antropologije. Na tom tragu, Morin detektira kako se čovjek može shvatiti jedino kao "trijadni pojam": *pojedinaц* (psihologija) – *društvo* (sociologija) – *vrsta* (biologija), no te su kategorije danas razdvojene znanstvenim paradigmatama specifičnih znanosti koje proklamiraju da je prava istina o čovjeku specifična, odnosno da se nalazi u pojedincu ili u društvu, iako su društvo i pojedinac u službi vrste, a vrsta u službi društva i pojedinca. Tom novom, otvorenom znanstvenom paradigmatom Morin u okviru vlastitoga koncepta antroposociologije razotkriva kako čovjek ne može biti sveden na svoje tehničko lice *Homo fabera* ni na svoje racionalno lice *Homo sapiens* te kako se pravi istinski čovjek nalazi u dijalektici *Homo sapiens* (razuman čovjek) – *Homo demens* (čovjek bezumnik).

Pod nišom poziva za trijadom multi-/inter-/trans- nekoliko sam puta istaknula i pitanje mogućega formiranja kolegija o antropologiji životinja (dakle, pored koncepta kulturne animalistike) (usp. Bernardić 2011; Marjanić 2006),⁹ kao kolegija na nekom odjelu za etno-

⁹ Za sada se na domaćim sveučilištima kulturna animalistika uspjela provući upravo u humanističke niše, ali ne i u studije etnologije i antropologije (usp. Bernardić 2011). Prvi kulturnoanimalistički kolegij kod

logiju i kulturnu antropologiju u kontekstu sjedinjenja (prirodnih, društvenih i humanističkih znanosti), poništavanja dihotomije između prirode i kulture, čovjeka i životinje (odnosno, u animalističkom diskursu, kako to navodi Joan Dunayer – ne-ljudi). U kontekstu toga sjedinjenja provuklo bi se i apsolutno zanemareno pitanje prava životinja. Naime, brojni animalistički filozofi, zagovornici prava životinja određuju da je specizam (diskriminacija na osnovi vrste) suvremeni oblik H/holokausta; strategije gradnje industrijskih konclogora/ klaonica arhitekturno nalikuju procesu istrebljenja koji se obavljao u konclogorima smrti tijekom Drugog svjetskog rata. Možemo se pozvati na Coetzeejevo pitanje iz njegova romana *Elizabeth Costello: osam predavanja* (2003), gdje njegova fiktionalna romansirka Elizabeth Costello u promišljanju klaonica kao varijanti konclogora postavlja sljedeće pitanje: “ako Sotona ne divlja po klaonicama, gdje je onda” (Coetzee 2007: 130)? Stoga i više nego iznenađuje što neki znanstvenici još uvijek smatraju da je uvođenje pitanja prava životinja neozbiljno. Valja, naime, zamijetiti cinički paradoks – koji potvrđuje i Viskovićeve knjiga *Životinja i čovjek: prilog kulturnoj zoologiji* (1996), kao prva zoetička knjiga na domaćem terenu, koja ima kulturni status među našim animalistima i teorijskoga i aktivističkoga usmjerenja – da danas kad su životinje, kao i cjelokupna priroda, svedene samo na eksploatirajući objekt, u procesu koji animalisti nazivaju suvremenim holokaustom, začudo nije nestala i njihova simbolička vrijednost.

KREATIVNA “ZMEŠANCIJA”: VIŠEVRSNA ETNOGRAFIJA

U drugome dijelu članka nastojat ću prikazati multi-/inter-/transdisciplinarni pristup viševrsne etnografije (engl. *multispecies ethnography*), koja je na SIEF-u 2017. godine ujedno dobila i svoju *mailing* listu EASA – Multispecies.net, zahvaljujući nastojanjima antropologinje Sare Asu Schroer (Sveučilište Aberdeen). Pritom se, dakako, koncepti viševrsne etnografije mogu promotriti u kontekstu kritičke animalistike (*critical animal studies*), inicirane 2001. godine (usp. Steven Best i Anthony Nocella 2009), ali, jednako

nas pokrenula je Željka Bišćan, magistra katoličke dogmatske teologije, višegodišnja nositeljica izbornoga kolegija *Teološka promišljanja zoologije* u Institutu za teološku kulturu pri Katoličkom bogoslovnom fakultetu u Zagrebu (2004. – 2010.). O samom projektu *Kulturna animalistika* te o istoimenom izbornom kolegiju što sam ga zajedno s Antonijom Zaradijom Kiš, voditeljicom spomenutoga projekta (suradnice: Lidija Bajuk, Suzana Marjanić, Maja Pasarić i Antonija Zaradija Kiš), 2010. godine pokrenula na Hrvatskim studijima usp. Zaradija Kiš i Marjanić (2013). Pored kolegija *Kulturna animalistika*, koji je strukturiran na inter-/multi-/transdisciplinarnim pristupima (predavači/ice: Mirela Holy – ekofeminizam i dubinska ekologija, Snježana Husić – književna animalistika, Marijana Hameršak – zoo/književnost za djecu, Suzana Marjanić – izvedbena i vizualna animalistika; prava životinja, Maja Pasarić – zooarheologija i zooetnologija, Antonija Zaradija Kiš – književna animalistika, ekoteologija, Damir Žubčić – veterina), svakako valja spomenuti ulogu Hrvoja Jurića i Snježane Husić što se tiče bioetičkih i animalističkih tema u sveučilišnim programima Filozofskoga fakulteta u Zagrebu, čime je i u humanističkim disciplinama postala vidljivija i problematika vrste, uz rasu, klasu, rod i spol (usp. Hochman 1998; Marjanić 2006). Ujedno je i Anđelko Mrkonjić na Odjelu za kulturologiju u Osijeku 2013. godine pokrenuo kolegij *Kulturni bestijarij*. Navedeni su kolegiji istaknuli postojanje dobrog teorijskoga i etičkoga razloga da se u proučavanje životinja još intenzivnije uključi humanistika i time sugerira zajednički program “kreativnoga disciplinarnoga uznemirivanja”, kako je istaknula engleska teatrologinja Una Chaudhuri (2007).

tako, i u kontekstu nešto starijih, a time i prvotnih termina za označavanje te znanstvene discipline – *etnozooloģija* (Raymond Pujol 1975; usp. Hunn 1996), *antropologija životinja* ili *anthrozoology/antro(po)zoologija* ili *zooanthropology/zooantropologija* (Barbara Noske 1989);¹⁰ nadalje, *animalistika* (*animal studies*), *ljusko-životinjski studiji* (*human-animal studies*), *antrozooloģija* (*anthrozoology*), *zoofolkloristika* (za posljednji je termin u regionalnim okvirima sve više zaslužna Marjetka Golež Kaučić).¹¹ Neizbježan je, naravno, i termin *kulturna zoologija/animalistika*, što ga je u našu zajednicu 1996. godinu inicirao Nikola Visković, sve donedavno sveučilišni profesor na Pravnom fakultetu u Splitu, koji je uveo u našu malu i svesrdno razjedinjenu (u Wilsonovu određenju) znanstvenu i kulturnu zajednicu multidisciplinarni, interdisciplinarni i transdisciplinarni koncept kulturne zoologije, odnosno kulturne animalistike, kako ju je kasnije preimenovao u zborniku radova *Kulturna animalistika* sa znanstvenoga skupa održanoga u Splitu 1997. godine. Pritom, dakako, sve paradigme koje nastoje izbrisati dihotomiju između prirode i životinje, u okviru spomenutih kulturalnih pristupa životinji, koje promatraju životinju kao kulturnu činjenicu, mogu se promatrati u multi-/inter-/transdisciplinarnom pristupu, kao npr. i veganski ekofeminizam (o čemu pišem u četvrtom dijelu članka). Gotovo sve te vidove istraživanja obuhvatilo je, kako ističe Visković, oxfordsko izdanje *A Cultural History of Animals* u šest tomova, objavljeno 2007. godine (2009: 13). Navedenim se širi (uski) antropocentrizam, dakako, ključan za antropološka istraživanja kao i dihotomija između prirodnih i društvenih znanosti kao i humanističkih znanosti u okviru kojih su čovjek i priroda apsolutno i antropocentrično razdvojeni.

Čini se da se taj povratak, želja za sjedinjenjem znanosti, kako o tome govori Wilson, pronalazi u svim kovanicama novih kolegija, disciplina, pa tako i u viševrsnoj etnografiji, kao i u veganskom ekofeminizmu ili da spomenem još i ekopsihologiju, koju je 1992. godine inicirao Theodore Roszak u knjizi *The Voice of the Earth*, koja istražuje odnos između ljudskih bića i prirodnog svijeta kroz ekološke i psihološke principe, a nastoji razviti načine širenja emocionalne veze između pojedinaca i prirodnog svijeta, čime se pomaže

¹⁰ Razmatranja o naizgled paradoksalnom terminu – *antropologija životinja* – uvijek otvaram postavkom sociokulturne antropologinje Barbare Noske, koja je u knjizi *Humans and Other Animals: Beyond the Boundaries of Anthropology* (Ljudi i druge životinje: s onu stranu granica antropologije, 1989) postavila zahtjev za oblikovanjem antropologije životinja s obzirom na to da dominira antropocentrična antropologija u odnosu na životinje (Noske 1989: 169). Noske predlaže da se navedena znanstvena disciplina nazove antropologija životinja ili *anthrozoology/antro(po)zoologija* ili *zooanthropology/zooantropologija* (isto: 170; usp. "Anthrozoology", http). Navedeni termin preuzela je od Johna Cunninghama Lillyja (*Lilly on Dolphins, Humans of the Sea*, 1975), koji ga je koristio za proučavanje komunikacije između ljudi i dupina (isto: 212). Nažalost, kao što je danas poznato, Lilly je u svom proučavanju koristio i nedopuštena sredstva. Dokumentarni film BBC-a iz 2014. godine razotkrio je da je John C. Lilly koristio LSD i ketamine u radu sa zatočenim dupinima. (<http://www.deepseanews.com/2015/08/dolphins-and-drugs-the-shocking-connections/>). (U tome smislu ovaj članak nastavljam na svoj članak iz kataloga izložbe *O životinjama i ljudima*, 2017). Osobno smatram da je od termina *viševrsna etnografija* daleko jednostavniji, razumljiviji, prikladniji termin *antropologija životinja*, i iz razloga što sjajno uzemirava antropološke antropocentrične granice.

¹¹ Usp. npr. Freeman i Leane (2011), Golež Kaučić (2015), DeMello (2012), Mullin (2012), Noske (1993), Shapiro (1993), "Anthrozoology", http, "Journal for CAS", http, "Human-animal studies", http, "International Society for Anthrozoology", http, "Society & Animals Forum", http.

pojedincima u razvijanju održivog načina života i otklanjanja otuđenja od prirode (usp. Roszak 1995).

Viševrsna etnografija kao i njezina kulturološka inačica *animal studies* (naša inačica, zahvaljujući Nikoli Viskoviću, *kulturna animalistika*) nalazi se na terenu posthumanizma i/ili transhumanizma, a koji se (transhumanizam) jednim dijelom nadovezuju na *bioinženjering* u smislu tehnološkoga *napretka* i *povratka* prema mitskim kiborzima, odnosno – danas biopjuterima i replikantima, robotima (hongkonška tvrtka Hanson Robotics 2017. godine predstavila je humanoidni robot/robotkinju Sophiju)¹² kada će znanost stvarati i ljudsko-životinjske hibride.¹³

U humanističkim i društvenim znanostima posthumanistički pristup pripremili su feministički studiji. Tako je Donna Haraway 1989. u knjizi *Primate Vision: Gender, Race, and Nature in the World of Modern Science* postavila pitanje roda, rase, klase i moći u proučavanje ljudsko-životinjskih odnosa kao što je i uvela područje *kritičkih ljudsko-životinjskih studija*. Nadalje, 2003. godine u knjizi *The Companion Species Manifest: Dogs, People and Significant Otherness* Haraway je utvrdila da ljudi surađuju sa svojim vrstama za druženje (engl. *companion species*) i da se međusobno nadopunjuju. Godine 2008. u knjizi *When Species Meet* naglasila je "prirodno-kulturne kontaktne zone", prostore "postajanja s/sa" (engl. *becoming with*) gdje se u potpunosti brišu binarne opozicije između ljudskoga i ne-ljudskoga svijeta,¹⁴ gdje vrste međusobno dijele, oblikuju zajedničke političke, društvene i biofizičke zajednice i okruženja. Upravo pod utjecajem feminističke teorije, Deleuze i Guattari su 1987. (*Tisuću platoa: kapitalizam i shizofrenija*) oblikovali novu nehijerarhijsku teoriju koja društveni i politički život prepoznaje kao rizomski i koji je sastavljen od više nego ljudskih (engl. *more-than-human*) asamblaža, objekata i simbola (Locke i Muenster 2015: 11).

Pomalo začuđuje konstatacija Ebena Kirkseya i Stefana Helmreicha u članku iz 2010. godine o viševrsnoj etnografiji (engl. *multispecies ethnography*), kada naglašavaju da je riječ o novom žanru pisanja i istraživanja u antropologiji,¹⁵ koja se pojavljuje na presjecištu triju interdisciplinarnih područja istraživanja – ekologije/okolišnih studija (*environmental studies*), studija znanosti i tehnologije kao i animalistike (*animal studies*) – i pritom kritički ističu (s čime se slažem) da se druga bića još uvijek pojavljuju na marginama antropoloških istraživanja – kao dio krajolika, kao hrana za ljudska bića, kao simboli – kako su

¹² Naravno, Sophia je lijepa, bjelkinja i govornica engleskoga jezika.

¹³ Cary Wolfe, teoretičar *animalistike* i *posthumanizma*, posthumanizam određuje *kontrarno* transhumanizmu u značenju potonje paradigme kao *intenzifikacije humanizma* (Wolfe 2010: XV).

¹⁴ Nastojat ću dosljedno upotrebljavati nespescistički termin *ne-ljudi* u značenju koje mu pridaje Joan Dunayer. Naime, ona, u skladu sa znanstvenim činjenicama, ljude svrstava u "životinje", "sisavce", "primate" i "majmune", te umjesto o "ljudima i životinjama" govori o "ljudima i ne-ljudima". "Čak i sama riječ ne-ljudi dijeli sve životinje u dvije naizgled suprotstavljene kategorije: ljude i sve ostale" (Dunayer 2009: 17).

¹⁵ Eben Kirksey i Stefan Helmreich ističu kako časopis *Cultural Anthropology* povezuje antropologiju s drugim znanstvenim područjima i disciplinama, a posebice s kulturalnim studijima. Pritom viševrsna etnografija poziva kulturne antropologe da se ponovo angažiraju s biološkom antropologijom i da poduzmu istraživanja u okviru *ecoarta* i *bioarta* (2010: 565-566).

bila istraživana u prijašnjim etnografijama (2010: 545). Naime, viševrsna etnografija (iako koriste i termin *animal anthropology*) istražuje načine na koje raznovrsni organizmi oblikuju političku, ekonomsku i kulturnu matricu, no istovremeno su i oblikovani tim istim matricama (isto). Nadalje, spomenuti teoretičari navode kako je i Donna Haraway nazvala novu animalističku antropologiju zooetnografija (*zooethnography*) (isto: 552), što bi bila, čini mi se, svojevrсна varijanta Pujolova termina etnozooloģija (ali samo preko koncepta naziva). Istina, pritom bi se moglo naglasiti da za razliku od klasičnih animalističkih istraživanja viševrsna etnografija uključuje u istraživanje gljivice, mikrobe i viruse kao, dakako, i biljni svijet (isto: 566),¹⁶ i to je upravo ono što je izdvaja iz klasičnih animalističkih istraživanja, iako su se Boria Sax kao i zeleni kulturalni studiji (engl. *green cultural studies*) otvorili i prema simbolizmu i egzistenciji flore. Boria Sax želi se, naime, distancirati od animalističkih studija (*animal studies*), jer se NILAS (Nature in Legend and Culture) ne bavi "samo" istraživanjem životinja već, jednako tako, i onim segmentom koji obuhvaća i ekokritika, dakle biljkama i krajolikom (usp. Glotfelty 1996).¹⁷ Pritom NILAS navedenim fenomenima pristupa prvenstveno iz vizure folklora, mitologije i književnosti, što je sve Boria Sax demonstrirao u svojoj knjizi enciklopedijskoga formata *The Mythical Zoo: An Encyclopedia of Animals in World Myth, Legend, and Literature* (2001), dok animalistika, prema njegovim procjenama, proizlazi iz prava životinja.

Dakle, već davno prije ustoličenja viševrsne etnografije postojala su slična istraživanja, što dokazuje i etnobotanika, pa u tome smislu možda začuđuje spomenuta Kirkseyjeva i Helmreichova tvrdnja kako je riječ o novom načinu pisanja i istraživanja u antropologiji. Odnosno, kao što ističu:

Životinje, biljke, gljivice i mikrobi nekoć zatvoreni u antropološkim izvještajima u kontekstu zoe ili goli život – koji se može ubiti – počeli su se pojavljivati zajedno s ljudima u kontekstu kategorije *bios*, s jasnim biografskim i političkim životima. (Kirksey i Helmreich 2010: 545)

Istina, pritom se pridjev *viševrsni* širi u biološku i ekološku nišu te viševrsna etnografija proučava kontaktne zone gdje su granice između prirode i kulture poništene, gdje susreti između *Homo sapiens*a i drugih bića¹⁸ proizvode međusobne ekološke i sustvaralačke

¹⁶ Tako je na ovogodišnjem SIEF-u (2017.) Katharina Rynkiewich (Odsjek za antropologiju Sveučilišta Washington u St. Louisu) održala izlaganje "Microbial dwelling: the sharing of space and body in medical institutions". Rad se temelji na šestomjesečnom etnografskom terenskom radu i istražuje, na tragu termina Deleuzea i Guattarija, *cospadding* i *cobecoming* ljudi i mikroba u odabranim američkim bolnicama. Ukratko, u bolničkim prostorima stvorila se određena veza između pacijenata s imunološkim bolestima i mikrobnih napadača (usp. <http://nomadit.co.uk/sief/sief2017/panels.php5?PanelID=4997>).

¹⁷ Cheryll Glotfelty upućuje i na sinonimne termine za ekokritiku, književnu ekologiju – *ecopoetics* (ekopoetika), *environmental literary criticism* (književna kritika *okoliša*), *green cultural studies* (zeleni kulturalni studiji) (Glotfelty 1996: XX).

¹⁸ Doslovno navedeni dio rečenice glasi antropocentrički gdje su sva "druga" bića smještena pod kategoriju Drugosti: "between *Homo sapiens* and other beings" (Kirksey i Helmreich 2010: 545). Ne znam pretjerujem li u biocentričkom egalitarizmu, no zasigurno bi navedenu dihotomiju, koja ostaje u granicama specizma, Shaun Monson riješio jednostavno određnicom *Zemljani* (*Earthlings*, 2005) koja, kako pojašnjava u tom filmu, nema rasističko, specističko ni seksističko značenje.

prostore (isto: 546). Tako npr. Lévi-Straussovim istraživanjima o životinjama kao fleksibilnim simbolima valja pribrojiti i radove antropologa – E. E. Evans-Pritcharda, Edmunda Leacha i Mary Douglas (Arluke i Sanders 1996: 3). Naravno, na početku animalističkih istraživanja u antropologiji valja izdvojiti američkoga antropologa Lewisa Henryja Morgana s knjigom *The American Beaver and His Works* (1868) gdje uspoređuje tehnike gradnje staništa, brana i kanala dabra i načine na koje to provode inženjeri, i pritom, kako to ističu Eben Kirksey i Stefan Helmreich, otvara i pitanje prava životinja, ističući kako se prema tim životinjama odnosimo s bespoštednom okrutnošću (*unmerciful cruelty*) (Kirksey i Helmreich 2010: 549). Svakako tu valja ubrojiti i Gregoryja Batesona, koji je istraživao komunikaciju ljudi i dupina, i njegova je teorija o igri i fantaziji i mentalnim procesima poništila esencijalističke razlike između ljudskoga i ne-ljudskoga načina mišljenja (isto: 550). Socijalni je antropolog Stanley J. Tambiah u svome članku "Animals are Good to Think and Good to Prohibit" (1969) krenuo još dalje od Lévi-Straussa, pri čemu je naglasio ulogu riječi u društvenim činovima, završavajući članak jednostavnim konstativom: "Kulture i društveni sustavi nisu samo mišljeni već su i življeni" (1969: 457). Nadalje, kao što sam već naglasila, Donna Haraway u svojoj knjizi *When Species Meet* (2008) ističe da životinje nisu samo *dobre za mišljenje* (kao što je to isticao Lévi-Strauss, naglašavajući u konceptu objašnjavanja totemizma kako su životinje *dobre za misliti*, budući da nam – kao i biljni svijet – nude metodu mišljenja), da nisu samo dobre za jesti (kao što je to isticao Malinowski¹⁹ ili pak Marvin Harris u okviru svoga kulturnoga materijalizma),²⁰ već su jednako tako i entiteti, subjekti s kojima je *dobro živjeti* (Kirksey i Helmreich 2010: 549).

U iznimnom tekstu za katalog izložbe *O životinjama i ljudima*, postavljene u Etnografskom muzeju (Zagreb, 22. travnja – 12. studenoga 2017., autorice, kustosice: Željka Petrović Osmak, Tea Rittig Šiško, Gordana Viljetić), a što je prva izložba iz konteksta etnozooologije i antropologije životinja kod nas, Aida Brenko prva je u domaćoj folkloristici, etnologiji i kulturnoj antropologiji pisala o viševrsnoj etnografiji (engl. *multispecies ethnography*), koju su predstavili antropolozi Eben Kirksey i Stefan Helmreich, a koji se slažu s antropologom Eduardom Khonom da "(c)ilj takve viševrsne etnografije nije davanje glasa, subjektiviteta ili autonomnosti ne-ljudskim bićima, prepoznavanje njihove različitosti ili prihvaćanje ostalih živih bića kao Drugih, već nastojanje da se radikalno preispitaju kategorije naše analize kao kategorije svojstvene svim bićima" (Kirksey i Helmreich 2010: 562–563, prema Brenko 2017). Pritom autorica spominje i projekt *Viševrsni salon* (*The Multispecies Salon*) (ur. Eben Kirksey, Duke University Press Books, 2014) gdje biljke, životinje, gljivice i mikrobi zajedno s ljudima pišu prirodnu i kulturnu povijest. Ukratko, *Viševrsni salon* projekt je

¹⁹ Naravno, što se tiče Malinowskog, trebalo bi uvesti u obzir i ekološku antropologiju koja je šezdesetih i sedamdesetih godina prošloga stoljeća prihvatila njegove postavke, a Gregory Bateson upravo se ističe kao jedan od najutjecajnijih ekoloških antropologa (Moore 2013: 194; Eriksen 2014: 103).

²⁰ Usp. knjigu *Krave, svinje, ratovi i vještice: zagonetke kulture* (1975) ekološkoga antropologa i kulturnoga materijalista Marvina Harrisa gdje npr. indijsko obožavanje (svete) krave interpretira u okviru ekonomske matrice (ekonomske, pragmatičke matricu pronalazi u svim religijskim simbolizacijama), odnosno njegovim određenjem – vol je Indijcima kombinacija traktora, mlatilice i obiteljskog automobila, a krava je tvornica koja proizvodi vola (Harris 1974: 17).

“u kojem antropolozi surađuju s umjetnicima i biologima, demonstrirajući kako se životi različitih organizama isprepliću u političkim, gospodarskim i kulturnim kontekstima, ostvarujući nove pristupe načinima postojanja i ‘postajanja’ u svijetu” (isto). Dakle, razlika bi u odnosu na ljudsko-životinjske studije ili pak klasičnu animalistiku bila u tome što viševrsna etnografija širi proučavanja na gljivice, mikrobe, viruse i, dakako, na biljni svijet, kao što i potiče suradnju s umjetnicima, s naglaskom na ekološkoj i biološkoj umjetnosti (*ecoart*, *bioart*) (usp. Kirksey, Schuetze i Helmreich 2014: 2).

PRIMJER DOMAĆEGA “VIŠEVRSNOGA SALONA”: “EKOEKO LJUDSKO MLIJEKO – LJUDSKO MLIJEKO, JEDINO ČOVJEKU SVOJSTVENO MLIJEKO”

Kao što sam već naglasila na tragu teksta Aide Brenko (2017), koja je kod nas prva pisala o *Viševrsnom salonu*, riječ je o nizu panela, okruglih stolova i događanja u umjetničkim galerijama održanima na godišnjim susretima Američkog antropološkog udruženja (American Anthropological Association, AAA) (2006, 2008, 2010), gdje umjetnost služi kao platforma za poništenje dihotomije priroda – kultura (Kirksey i Helmreich 2010: 546). Naime, bila je to izložba održana 2008. godine u sklopu godišnjega sastanka AAA (PLAYSPACE Gallery of the California College of Arts, San Francisco, kustosi: Eben Kirksey i Marnia Johnston) koja je demonstrirala da umjetničke forme omogućuju da se *dobro misli* (*good to think*, prema Lévi-Straussu) o tome kako živjeti s/sa (*living with*, prema Haraway) u viševrsnom svijetu (isto: 556).

U kontekstu po/etike *Viševrsnoga salona* navodim najnoviji rad, dokumentaciju akcije/performansa *EkoEko ljudsko mlijeko – Ljudsko mlijeko, jedino čovjeku svojstveno mlijeko* (2017) Tajči Čekade,²¹ u okviru kojega je umjetnica izradila određenu količinu proizvoda od ljudskog mlijeka (namaze slični Nutelli – *EkoTella*, ovisno o količini mlijeka koju je uspjela uspjati sakupiti s obzirom na to da je potrebna velika količina ljudskoga mlijeka za proizvodnju sira jer je ono drugačijeg sastava od kravljega i kozjega mlijeka), i koji bi se mogao uklopiti u po/etiku umjetnosti kao etnografije, o čemu je već pisao Hal Foster. Dokumentaciju akcije/performansa činile su tri faze – skupljanje ljudskoga mlijeka, izrada proizvoda i sajam. Odnosno, umjetničkim pojašnjenjem:

U prvom dijelu videorada dokumentirano je sakupljanje mlijeka, snimano je kako se upoznajem s donatoricama, kako mi daju svoje mlijeko – neke kako se *izdajaju* a neke kako mi daju svoje pohranjeno mlijeko iz frizera... U sakupljanje ljudskoga mlijeka išla sam s malim portabl friziderom koji sam punila prikupljenim mlijekom a svaka je donatorica zaljepila naljepnicu s imenom i prezimenom na svoje mlijeko ...

²¹ Tajči Čekada (Rijeka, 1979.) djeluje na području kostimografije, modnog dizajna, umjetnosti performansa, fotografije i videa. Početak njezina umjetničkoga rada vezan je uz riječki Klub Palach, i to od kraja 90-ih (1998–2008) kada Klub djeluje kao umjetnička organizacija MMC-a Palach koja, među ostalim, okuplja riječku akcionističku i performersku scenu. Internetska stranica: www.tajcicekada.com.

Drugi dio videa dokumentira proces izrade mliječnih proizvoda, odnosno mene koja izrađujem proizvode po uputama Armana i Marijane Jeričević koji su inače vrlo vješti u proizvodnji mliječnih proizvoda – imaju deset koza i od kozjeg mlijeka rade takve proizvode.

Po završetku izrade pakiram proizvode u posude opremljene sa svim pripadajućim deklaracijama i logom.

U međuvremenu dala sam izraditi logo i promo-materijal. Proizvode sam plasirala pod nazivom eko-eko ljudsko mlijeko uz slogan *jedino čovjeku svojstveno mlijeko*. Također sam imala plakat, baner, letke i majicu s logom. Sve sam napravila po principu na koji radi i mliječna industrija. Jedan od trigerata je naravno da nakon pada socijalizma, što se tiče Hrvatske, i dolaskom konzumerizma, kompletno je tržište postalo žrtva mliječnih giganta koji su započeli svoj lov na potrošače, prvenstveno ciljajući na najmlađe, jer djeca su uvijek najbolja žrtva konzumerizma koje je lako zadobiti; moraju biti utovljeni od strane roditelja. Tako je mliječna propaganda urodila našim tvornicama – npr. Dukat, Vindija – koje plasiraju obilje neistina i laži tipa *zdravlje za svako jutro, zdravlje za vaše dijete*, i slične kapitalističke prevare u koje mnogi vjeruju, i čvrsto stoje iza toga da je mlijeko drugih vrsta nužna namirnica za život čovjeka.

Treći dio videa snimljen je na jednom eko-sajmu u Rijeci, na kojem sam se prijavila sa svojim zasebnim štandom okićenim sa svim tim promo materijalima i nudila sam besplatno te proizvode od ljudskog mlijeka. Kraj mene su u dodirnom štandu nudili svoje proizvode Jeričevići. Dokumentirati sam – što je i bila pretpostavka – kako će se puno brže potrošiti, uzeti, pojesti, degustirati svi proizvodi koji budu napravljeni od mlijeka bilo koje životinjske vrste (osim ljudske), a ljudsko će mlijeko zasigurno kod većine izazvati gađenje. To je taj trenutak koji sam željela naglasiti tim radom. Stvari su jednostavne, ali opet toliko ukorijenjene tako da je zaista iznenađujuće koliko je sir ili bilo koji proizvod od bilo koje druge životinjske prihvatljiviji čovjeku od proizvoda njegove vrste.

Pritom u SAD-u zakoni nalažu da sve škole moraju opskrbiti djecu mlijekom pri svakom obroku ili će im prestati davati subvencije, prijete im obustavom financiranja. Oni koji su odgovorni za ovaj nalog izabrali su "zanemariti" činjenicu da do 90% afričkoameričke, 70% azijske i 15% evropske djece ne mogu probaviti laktozu,²² kao i mnoge druge činjenice. Mliječna se industrija subvencionira s čak tri milijarde dolara godišnje. (Tajči Čekada, iz e-mail razgovora s umjetnicom)

U radovima Tajči Čekade zamjetan je viševrsni pristup, primjerice u dvama videoperformansima *The Picnic* (2013) i *F to H, Run, Hare, Run* (2014), u kojima uvodi životinje (vepricu i zeca) kao ravnopravne subjekte (usp. Marjanić 2014, 2017, 2017a). Ako primijenimo trijadni koncept životinjstva Deleuzea i Guattarija, možemo reći da navedeni radovi Tajči Čekade pripadaju konceptu *postajanja životinjom*. Naime, pored individualiziranih *edipalnih* i *edipaliziranih* životinja te životinja s mitskim ili znanstvenim karakteristikama, Deleuze i Guattari rastvaraju litaniju o *životinjama-anomalijama* koje posjeduju mogućnost *posta-*

²² Izvor: "Istina o mlijeku". Dostupno na: <http://www.4dportal.com/hr/component/content/article/40/1230-istina-o-mlijeku>. Navedeni je rad umjetnica pripremila za izložbu *Žena – trudnica – majka: zelene sfere i nekropolitike* (19. rujna – 13. listopada 2017., Zagreb, Galerija Vladimir Bužančić, odabir umjetnika/ica: Suzana Marjanić i Anita Zlomislíč, kustosica: Anita Zlomislíč).

janja životinjom, modalitet ekspanzije, zaraze/pošasti, multipliciranosti jer *postajanje* jest čopor, a ne individualnost ili karakteristika. Prvi princip u mogućnosti *postajanja* čoporom jest zaraza čoporom, ali drugi princip upravo oksimoronski naginje obrnutom pravcu – prema individualnosti. Ostvarena privilegirana *životinja-anomalija* ne posjeduje ni identitet ni karakter – ostvaruje se na rubu deteritorijalizacije – na *granici* – kao i žreci, koji borave na rubu polja ili šume, na anomalijskoj poziciji (usp. Baker 2000: 148–149; Baker 2002: 74). Pritom umjetnica otvara zooetičku dimenziju svojih radova, pitanje na koji su način Dürer i Beuys pribavili mrtve zečeve za svoje radove, na koji su način prirodu transponirali u kulturu, te kao što u videoradu *Veprica, vepar, veprovina* otvara dihotomiju između veprice Gerturde i trenutka ubojstva (lova) kada navedena životinja – *veprica* – postaje *veprovina* (u specističkom odnosu prema životinjama drugačije ih imenujemo na tanjuru).

Treba napomenuti da je *Viševrsni salon* istraživao i mijenjanje granica između *bioarta* (*bioumjetnost*) i *ecoarta* (*ekološka umjetnost*), dviju tradicija koje je već same po sebi ponekad teško diferencirati. No, usprkos tome, Eben Kirksey, Craig Schuetze i Stefan Helmreich zaključuju da je *bioart* taktička biopolitika koja izlaže režime dominacije kao i sustave za upravljanje “životom”, i pritom ističu projekt *GFP Bunny, Alba* Eduarda Kaca iz 2000. godine. Što se pak tiče pokreta *ecoarta*, koji ne koristi žive organizme, autori se pozivaju na Suzi Gablik (njezinu knjigu *The Reenchantment of Art*, 1991) i Sama Bowera (2009). Naravno, u sklopu ekološke umjetnosti valja pozicionirati i *art for animals, animal rights art*, o čemu sam pisala drugom prigodom (Marjanić 2016, 2017).

Zanimljivo je istaknuti u okviru transgene umjetnosti Eduarda Kaca njegov rad *GFP Bunny, Alba* (2000), koji je postao jedna od najvažnijih ikona transgene životinje kreirane genetskim inženjeringom (usp. Kac 2007), a koji su brojni pripadnici pokreta za prava životinja osudili iz bioetičkih/zooetičkih premisa.²³ Međutim, Steve Baker ipak postavlja pitanje može li se (možda) za radove takve vrste iza njihova senzacionalizma govoriti o dubokom promišljanju života životinja, odnosno da umjetnici poput Eduarda Kaca ujedno rastvaraju složene odnose koji postoje između ljudskih i ne-ljudskih životinja (Baker 2013; usp. Cronin 2013: http).

No, znakovito je da Steve Baker ne spominje *Viševrsni salon* u svojoj knjizi *Artist/Animal*, što zapravo samo dokazuje da i dalje unatoč inter/trans/multidisciplinarnim i postdisciplinarnim pristupima ostajemo razdvojeni; antropologija će, kao u slučaju *Viševrsnoga salona*, promatrati vlastite ideosfere u okviru viševrsne etnografije ili ekološke antropologije, a povjesničari umjetnosti i teoretičari vizualnih umjetnosti (kao Steve Baker, kojega smatram prvim teoretičarom vizualne animalistike koji prostor vizualnoga širi i

²³ Na primjeru aktivističke umjetnosti za prava životinja koju promovira, primjerice, britanska umjetnica Sue Coe i na primjeru bioumjetnosti Eduarda Kaca, Cary Wolfe uvodi sofisticiranu razlikovnu odrednicu između dvije vrste posthumanizma – *humanistički posthumanizam* (Coe) i *posthumanistički posthumanizam* (Kac) (Wolfe 2010: 166).

zoetičkom nišom)²⁴ promatrat će radove *izvan* antropologije. Možemo se nadati da će sjedinjenje, u smislu Wilsonove unifikacije znanja, uskoro nastupiti, što je trenutno i paradoks s obzirom na internetski sustav razmišljanja hiperveza (hiperlinkova), hipertekstova.

Tragom *Viševrsnoga salona* možemo spomenuti dvije naše ključne izložbe iz područja likovne animalistike – izložbu *Sve naše životinje: animalističke teme u hrvatskoj modernoj likovnoj umjetnosti* (Zagreb, Moderna galerija, 9. ožujka – 9. svibnja 2017., autorica izložbe: Dajana Vlaisavljević) kao i izložbu *Srce iznad teka* u organizaciji umjetnice Sanje Burazin (Salon Galić, Split, 1. – 14. listopada 2014.), postavljenu povodom Svjetskoga dana vegetarijanstva (1. listopada) i Svjetskoga dana zaštite životinja (4. listopada), koja je bila prva naša veća izložba na temu *animal rights art* (usp. Burazin 2014).

Tajči Čekada: *ekoEko ljudsko mlijeko - Ljudsko mlijeko, jedino čovjeku svojstveno mlijeko*, Rijeka, 8. srpnja 2017. Akcija je održana u okviru Park/i/g/rališta i Festivala Tobogan, zajedno s Art Bazarom, a u okviru Demetrinog zelenog kutka umjetnica je prvi put predstavila svoje nove proizvode od ljudskoga mlijeka, koje su mnogi degustirali besplatno.

²⁴ Valja spomenuti i knjigu *Animals and Men* (1977) Kennetha Clarka, koji se zadržava na likovnoj kulturi. Zanimljivo je da u uvodu Clark navodi da je knjiga napisana na poziv književnice i likovne umjetnice Fleur Cowles, odnosno organizacije World Wildlife Fund, te preko mitova o Zlatnom dobu kao i Rajskom vrtu, gdje su ljudi i životinje živjeli u harmoniji, otvara pitanje što je čovjeku omogućilo da postane vladar koji može uništiti sve vrste (Clark 1977: 9).

Tajči Čekada, proizvodi od ljudskoga mlijeka: čokoladni namazi i hladni napitci od svježeg ljudskog mlijeka. *EkoTella*, čokoladni namaz s organski uzgojenim lješnjacima, kakaom i svježim ljudskim mlijekom. *EkoCaffe*, hladni napitak od kave i svježeg ljudskog mlijeka. *EkoKakao*, mliječni napitak od kakaia i svježeg ljudskog mlijeka. *EkoEko*, svježe ljudsko mlijeko.

VEGANSKI EKOFEMINIZAM/FEMINISTIČKO-VEGETARIJANSKA TEORIJA

Navedene multi-/inter-/transdisciplinarnе pristupe završno ću dokumentirati i veganskim ekofeminizmom,²⁵ paradigmom u kojoj se, kao i u viševrsnoj etnografiji, i sama pronalazim.

²⁵ Wilson ekofeminizam određuje ljevičarskim modusom, kao i sve moduse postmodernističke misli, i to zajedno s afrocentrizmom, konstruktivističkom socijalnom antropologijom, kritičkom, socijalističkom znanosti, dubinskom ekologijom, lakanovskom psihoanalizom, laturovskom sociologijom znanosti i neo-marxizmom, kao i "zbunjujuće varijacije metoda dekonstrukcije i holizam *New Agea*" (Wilson 2010: 50). Naravno, Wilson pozdravlja postmoderniste jer oni "protestiraju stvarajući nered", odnosno smatra da progres jedino može biti ostvaren u suradnji onih koji gledajući nered pokušavaju stvoriti red i postmodernista koji nastoje unerediti red. "A u darvinovskom natjecanju ideja, red uvijek pobjeđuje, jer stvarni svijet jednostavno funkcionira na taj način" (isto: 51). Da, možemo pridodati, no sve nastaje iz kaosa, pa bi prema tome možda red trebalo oblikovati kao *zmešanciju* dvaju načela, koja je temelj taoizma (daoizma), gdje se dvije snage suprotstavljaju i određuju ritam života: *yin*, hladan, mutan, ženski i *yang*, topao, svijetao, muški; osoba mora pronaći svoj *tao*, imati svoje mjesto u njedrima svemira; sile su međusobno ovisne i svaka u sebi sadrži sjeme mogućnosti one druge. Kao primjer kritike postmodernističke misli navodim članak Shabbira Akhtara, njegov prikaz knjige Paula Gilroya *Between Camps: Nations, Cultures and the Allure of Race* (2013), gdje ističe kako tema o rasizmu treba biti otvoreno pisana (naime, knjigu je zbog terminološke neprohodnosti morao pročitati dva puta), no umjesto toga knjiga, njegovom kritičkom oštricom, daje noćnu moru nomenklature koja će, prema njegovim procjenama, smanjiti i broj čitatelja. I nadalje njegovim riječima: "Uzmite početnu rečenicu trećeg dijela, *Crno u budućnosti/Black to the Future*: 'Razdoblje u kojem je *genomska rasologija* (proučavanje rasa) artikularala *nanopolitiku* uključivala je i žestoke sukobe oko građanskog i komercijalnog statusa kulturnih razlika.' Kritičar, naime, otvara pitanje što je to *genomska rasologija* i *nanopolitika*, i zar se navedeno nije moglo izraziti nekim *otvorenijim* terminima? Pritom kao i Wilson i Akhtar izražava divljenje postmodernizmu.

Dakle, ekofeminizam, ekološki feminizam je društveni i politički pokret koji svoj nastanak duguje feminizmu i ekologizmu. Odnosno, kao što je naglasila naša prva teoretičarka ekofeminizma Karmen Ratković, ekofeminizam nije puki spoj feminizma i ekologije, već je riječ o svojevrsnom meta-feminizmu (2000: 1).

Naime, ekofeminizam razotkriva dubinske paralele između podčinjenosti žena u društvu kao i degradacije prirode s obzirom na dominantni dualizam između razuma i osjećaja kao i ideološke hijerarhije npr. muškoga spola nad ženskim, kulture nad prirodom, tzv. bijelih pripadnika Zemlje nad tzv. crnim, tzv. Drugim pripadnicima. Jedan od brojnih primjera isključivanja žena i životinja iz patrijarhalnoga društva možemo osvijetliti, točnije, zamračiti školskim primjerom, koji se, istina, u školskim udžbenicima i ne ističe: Aristotel je, naime, u *Nikomahovoj etici* isključio žene i životinje iz sudjelovanja u moralnom životu, kao što je, uostalom, smatrao da vlast ljudi nad životinjama treba proširiti na robove i žene.

Ukratko, ekofeminizam istražuje tri velika dominantna hijerarhijska -izma: seksizam, rasizam i specizam, pri čemu potonji -izam označava u određenju američke teoretičarke prava životinja i feministkinje Joan Dunayer *diskriminaciju na osnovi vrste*. Odnosno, ekofeminizam tvrdi da su kapitalistički i patrijarhalni sustavi koji dominiraju svijetom utemeljeni na trostrukoj dominaciji – na dominaciji nad zemljama Trećega svijeta, nad ženama i nad prirodom. Pitom spomenimo da se ekofeministička ideja o srži dominacije i eksploatacije razlikuje od ideja dubinske ekologije tvrdnjom da uzrok degradacije okoliša nije u antropocentrizmu, vladavini ljudske vrste, već u patrijarhalnom androcentризmu te iako je zbog navedene tvrdnje ekofeminizam često proglašavan androfobičnim pokretom, njegovo je razotkrivanje potlačivanja onih koji nemaju pravo na vlastitu istinu, a naročito Trećega svijeta, ipak uključilo u svoje redove i brojne pripadnike drugoga spola.

Uvodnik²⁶ svome zborniku *Animals & Women: Feminist Theoretical Explorations* (1995) urednice Carol J. Adams i Josephine Donovan otvaraju dvama pitanjima: "Zašto bi se feministkinje trebale baviti odnosom prema životinjama? Zašto bi trebala postojati *feministička* perspektiva statusa životinja" (2006: 1)? Naime, kako ističu, radikalni, kulturni feminizam, a čije stavove sâme zastupaju, vjeruje da su sve opresije međusobno povezane: nijedno biće neće biti slobodno dok sva bića nisu slobodna – od zlostavljanja, degradacije, eksploatacije, zagađenja i komercijalizacije. Tako podržavaju tezu radikalnoga feminizma da je muški obrazac ženske subordinacije i degradacije, koji je gotovo univerzalan u ljudskim društvima, prototip za druge oblike zlostavljanja, iako se pritom pitaju je li možda ipak taj obrazac dominacije modeliran na *ljudskoj* dominaciji nad životinjama.²⁷

Možemo utvrditi da je u većim razmjerima ekofeminizam ušao u naše kulturne prostore tek tematskim brojem *Treće* o ekofeminizmu iz 2000. godine, što ga je uredila Karmen Ratković, a brojem posvećenim animalističkom, odnosno vegetarijanskom/veganskom

²⁶ Riječ je o uvodniku trećega izdanja toga zbornika iz 2006. godine.

²⁷ Charles Patterson ističe da mnogi znanstveni radovi o ljudskom ropstvu propuštaju istaknuti da je podjarmljivanje životinja poslužilo kao model i nadahnuće za podjarmljivanje ljudi (2004: 31–32).

ekofeminizmu iz 2008. godine urednice *Treće* nastojale su propitati ulogu prava životinja u eko/feminističkim smjernicama te pokušale odgovoriti na pitanje zbog čega bi feminizam trebao biti angažiran u pokretu za prava životinja, za pripadnike eksploatirane grupe koji ne mogu sami organizirano prosvjedovati protiv načina na koji se postupa s njima. Osim toga, taj je animalističko-ekofeministički broj *Treće* pokazao da iako se ekofeminizam, među ostalim, odredio i kao pokret za prava, odnosno oslobođenje životinja koji odbija prihvatiti patrijarhalnu dogmu o navodnoj prirodnoj dominaciji ljudi nad *drugim* životinjama, etika zagovora prava životinja u pojedinih se ekofeminističkih teoretičarki i teoretičara znatno razlikuje. Usljedile su i prve knjige o ekofeminizmu na hrvatskom bibliotečnom tržištu. Riječ je o knjizi *Kulturalni ekofeminizam: simboličke i spiritualne veze žene i prirode* Marije Geiger, objavljenoj 2006. godine, i knjizi *Mitski aspekti ekofeminizma* Mirele Holy, objavljenoj godinu dana kasnije.

No, kontekst se veganskoga ekofeminizma može usložniti, kao npr. u slučaju Carol J. Adams, koja sebe ne određuje ekofeministkinjom, već feminističko-vegetarijanskom teoretičarkom jer ističe kako se u novije doba pojavljuju feministički pristupi animalističkoj etici koji ne pripadaju etici skrbi, a uključuju postmodernistički pristup kao što je to npr. pristup Donne Haraway te ekofeministički pristup Karen J. Warren i Val Plumwood (usp. Govedić i Marjanić 2008). Tako za razliku od Carol J. Adams, koja je usmjerena i aktivistički prema životinjama, odnosno ne-ljudima, kako ih određuje feministička teoretičarka i aktivistica za prava životinja Joan Dunayer, koja izražava sumnju u postmodernističku animalističku antropologiju Donne Haraway, predstavnici viševrnsne etnografije upravo polaze od istraživanja Donne Haraway i ističu da njezine knjige daju ključno polazište za *species turn* (*vrnsni obrat*) u antropologiji, i pritom se pozivaju na njezino određenje iz knjige *When Species Meet* gdje zapisuje da je *postajanje/becoming* (u smislu Deleuzeova i Guattarijeva *postajanja životinjom*) uvijek *postajanje s/sa (becoming with)*. Pritom Haraway kritizira njihovu koncepciju *postajanja (životinjom)*, i to upravo zbog njihove mizoginije, straha od starenja i nerazumljivosti prema stvarnim životinjama (Haraway 2008: 28–30; Kirksey i Helmreich 2010: 546).

ZAKLJUČAK: "SPECIES/ANIMAL TURN" ("VRSNI", ŽIVOTINJSKI OBRAT) U ANTROPOLOGIJI²⁸ – KONAČNO

Ovim bih zaokružila priču o multi-/inter-/transdisciplinarnim pristupima, i to na vlastitom primjeru (mislim na viševrnsnu etnografiju, odnosno antropologiju životinja i veganski ekofeminizam, odnosno feminističko-vegetarijansku teoriju Carol J. Adams) kako sam i demonstrirala ili, razgovorno, *na čemu sam ja...*²⁹ jer svatko pronalazi svoje ovisnosti – bilo teorijskoga ili praktičnoga ili neuralgičnoga usmjerenja.

²⁸ O konceptu *animal turn* (životinjski obrat) usp. tematski broj časopisa *Postmedieval: A Journal of Medieval Cultural Studies*, broj 2, 2011. U uvodnom članku Cary Wolfe također ističe, kao što smo u prvome dijelu ovoga rada nastojali razložiti, različite konceptualne okvire *animal turn* – *animal studies*, *animality studies*, *human-animal studies* (Wolfe 2011: 1).

²⁹ Riječ je o aproprijaciji naslova pjesme *Na čemu si ti* benda Jinx s ludičko-post/dadaističkim stihovima "kako da znam na čemu sam/ al' ne mogu razabrati/ na čemu si ti", koji se mogu primijeniti, dakako, slobodnom igrom značenja na suvremenu rascjepkanost znanstvenih disciplina na niz tema i dilema.

Naime, upravo taj *species/animal turn* (*vrsni*, životinjski obrat) u antropologiji nagovijestio je već 1962. godine Lévi-Strauss knjigom *Totemizam danas*, da bi 1989. godine sociokulturna antropologinja Barbara Noske radikalizirala taj zaokret "s onu stranu granica antropologije", demonstrirajući kako je antropologija neukusno antropocentrična (usp. Marjanić 2017b). Navela bih pritom da je već tridesetak godina u opticaju termin antrozooloģija/*anthrozoology*, u značenju proučavanja interakcije između ljudi i ne-ljudi, odnosno usredotočuje se na sve aspekte veze ljudsko-životinjskog kao što i uspostavlja poveznicu između prirodnih i društvenih znanosti. Naime, Međunarodno društvo za antrozooloģiju (International Society for Anthrozoology, ISAZ) osnovano je 1991., dakle svega dvije godine nakon spomenute knjige Barbare Noske u kojoj je ta kulturna antropologinja predložila zahtjev za oblikovanjem antropologije životinja. Inače, ISAZ objavljuje i časopis *Anthrozoös*.³⁰

Jednako tako na temeljima antrozooloģije počiva i Forum društvo i životinje (Society & Animals Forum). Forum društvo i životinje, osnovan 1981. godine, radi na edukativnim programima o odnosima između ljudski i ne-ljudi, a krajnji mu je cilj smanjiti nasilje nad ljudskim i ne-ljudskim životinjama. Forum od 1993. godine objavljuje časopis *Society & Animals* i već je u drugom broju objavljen članak "The Animal Question in Anthropology" Barbare Noske.

Dok ISAZ proklamira termin *anthrozoology*, Forum društvo i životinje proklamira termin *animal studies/animalistika*, odnosno *human-animal studies/ljudsko životinjski studiji*. Pritom Kenneth J. Shapiro, jedan od urednika časopisa *Society & Animals*, određuje animalistiku kao podpodručje koje je sukladno pokretu za prava životinja (Shapiro 1993).

Pritom možda (ne) djeluje paradoksalno da sve navedene discipline, koje su usmjerene na antropologiju životinja, koje razbijaju dihotomiju priroda – kultura, koje rade na unifikaciji prirodnih, društvenih i humanističkih znanosti (koje se ne zadržavaju samo na simboličkoj reprezentaciji životinja već uključuju eksploatacijsku, zooetičku nišu naših najvećih Druĝih – pored životinja i biljnoga svijeta, cjelokupne prirode), nastaju u dobu poznatom kao antropocen (era ljudskoga utjecaja), kako su ga imenovali atmosferski kemičar Paul J. Crutzen i biolog Eugene Stoermer, kojim opisuju novu epohe Zemljine povijesti. Ističu, naime, da je holocen, geološka epoha koja je započela prije 12 000 godina (prema Međunarodnoj uniji geoloških znanosti službeno se nalazimo još uvijek u holocenu), sada u fazi antropocena gdje je čovjek postao ambivalentna figura koja može ili zaštititi ili pak uništiti cjelokupnu planetu (Kirksey i Helmreich 2010: 549). Istina, Crutzen, danas poznat kao "Gospodin Antropocen", primijenio je navedeni termin, kovanicu ironijski i metaforički, i to pod navodnicima.³¹

³⁰ Usp. i druge teoretičare antrozooloģije u trećoj cjelini ovoga članka.

³¹ Usprkos globalnoj distopiji i antiutopiji, koja nas sve više približava fikciji filma *Blade Runner 2049* (redatelj: Denis Villeneuve, 2017), u kojemu su replikanti bez duše daleko humaniji od humanoida, veseli da se pozitivnokvalitativne promjene događaju i kod nas; tako Filozofski fakultet u Osijeku od listopada 2017. slovi kao naš prvi *pet friendly* fakultet, a Etnografski muzej u Zagrebu od 2015. godini nosi atribut prvi *pet friendly* muzej.

Etnografski muzej u Zagrebu od 3. listopada 2015. (povodom Svjetskog dana zaštite životinja 4. listopada) slovi kao prvi naš *pet friendly* muzej (izvor: <http://ljubimci.24sata.hr/ljubimci-pet-friendly-karta/zagrebacki-etnografski-muzej-nova-pet-friendly-destinacija-440436#galerija-6>)

NAVEDENA LITERATURA I IZVORI

- Adams, Carol J. i Josephine Donovan. 2006 (1995). "Introduction". U *Animals & Women. Feminist Theoretical Explorations*. Carol J. Adams i Josephine Donovan, ur. Durham, London: Duke University Press, 1–8. [<https://doi.org/10.1215/9780822381952-001>]
- Akhtar, Shabbir. 2000. "Nice Idea, Shame about Nano-Politics". Dostupno na: <https://www.timeshighereducation.com/books/nice-idea-shame-about-nano-politics/155926/article> (pristup 1. 6. 2017.).
- "Anthrozoology". Dostupno na: <http://en.wikipedia.org/wiki/Anthrozoology> (pristup 4. 6. 2017.).
- Arluke, Arnold i Clinton R. Sanders. 1996. *Regarding Animals. Animals, Culture and Society*. Philadelphia: Temple University Press.
- Baker, Steve. 2000. *The Postmodern Animal*. London: Reaktion Books.
- Baker, Steve. 2002. "What Does Becoming-Animal Look Like". U *Representing Animals*. Nigel Rothfels, ur. Bloomington, Indianapolis: Indiana University Press, 67–98.
- Baker, Steve. 2013. *Artist/Animal*. Minneapolis, London: University of Minnesota Press. [<https://doi.org/10.5749/minnesota/9780816680665.001.0001>]
- Bernardić, Lidija. 2011. "Animalistika u etnologiji/kulturnoj antropologiji". *Zarez* 320: 10–11.
- Best, Steven. 2009. "The Rise of Critical Animal Studies. Putting Theory into Action and Animal Liberation into Higher Education". *Journal for Critical Animal Studies* 7/1: 9–54.
- Bojanić, Sanja. 2017. "'Humanost' humanističkog pristupa znanosti". U *Stranputice humanistike*. Petar Bagarić, Ozren Biti i Tea Škokić, ur. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku, 65–73.
- Bower, Sam. "A Profusion of Terms". Dostupno na: http://www.greenmuseum.org/generic_content.php?ct_id=306 (pristup 2. 6. 2017.).

- Brenko, Aida. 2017. "Religije i životinje". U *O životinjama i ljudima*. Željka Petrović Osmak, ur. Zagreb: Etnografski muzej, 165–216.
- Burazin, Sanja. 2014. "Dajemo glas onima na svojim tanjurima". (Razgovarala Suzana Marjanić). *Zarez* 394: 23. Dostupno na: <http://www.zarez.hr/clanci/dajemo-glas-onima-na-svojim-tanjurima> (pristup 3. 5. 2015.).
- Cerovac, Krešimir. 2013. "Transdisciplinarni pristup učenju i istraživanju na sveučilištu". *Metodički ogledi* 20/1: 15–31.
- Chaudhuri, Una. 2007. "(Ne) gledati u lice životinji ili Obezličene životinje. Zooezija i izvedba". *Kazalište* 31–32: 144–155.
- Clark, Kenneth. 1977. *Animals and Men*. New York: William Morrow and Company, Inc.
- Coetzee, J. M. (John Maxwell). 2004. *Život životinjâ*. Amy Gutmann, ur. Zagreb: AGM.
- Deleuze, Gilles i Félix Guattari. 2013. *Kapitalizam i shizofrenija, 2. Tisuću platoa*. Zagreb: Sandorf, Mizantrop.
- DeMello, Margo. 2012. *Animals and Society. An Introduction to Human-Animal Studies*. New York: Columbia University Press.
- Dunayer, Joan. 2009 (2004). *Specizam. Diskriminacija na osnovi vrste*. Zagreb: Dvostruka duga, Institut za etnologiju i folkloristiku.
- Eriksen, Thomas Hylland. 2014. *Šta je socijalna antropologija?* Beograd: Karpos.
- Freeman, Carol i Elizabeth Leane. 2011. "Introduction". U *Considering Animals. Contemporary Studies in Human-Animal Relations*. Carol Freeman, Elizabeth Leane i Yvette Watt, ur. Farnham, Burlington: Ashgate, 1–10.
- Geiger, Marija. 2006. *Kulturalni ekofeminizam. Simboličke i spiritualne veze žene i prirode*. Zagreb: Hrvatsko sociološko društvo, Institut za društvena istraživanja, Zavod za sociologiju Odsjeka za sociologiju Filozofskoga fakulteta u Zagrebu.
- Glotfelty, Cheryll. 1996. "Introduction. Literary Studies in an Age of Environmental Crisis". U *The Ecocriticism Reader. Landmarks in Literary Ecology*. Cheryll Glotfelty i Harold Fromm, ur. Athens, London: University of Georgia Press, XV–XXXVII.
- Golež Kaučič, Marjetka. 2015. "Zoofolkloristics. First Insights towards the New Discipline". *Narodna umjetnost* 52/1: 7–30. [<https://doi.org/10.15176/vol52no101>]
- Govedić, Nataša i Suzana Marjanić. 2008. "Prvo lice životinjske jednine". *Treća* 1/10: 5–12.
- Haraway, Donna. 2008. *When Species Meet*. Minneapolis, London: University of Minnesota Press.
- Harris, Marvin. 1974. *Cows, Pigs, Wars, and Witches. The Riddles of Culture*. New York: Random House.
- Hochman, Jhan. 1998. *Green Cultural Studies. Nature in Film, Novel, and Theory*. Moscow, Idaho: University of Idaho Press.
- Holy, Mirela. 2007. *Mitski aspekti ekofeminizma*. Zagreb: Tim press.
- Hörisch, Jochen. 2007. *Teorijska apoteka. Pripomoć upoznavanju humanističkih teorija posljednjih pedeset godina, s njihovim rizicima i nuspojavama*. Zagreb: Algoritam.
- "Humanističke znanosti". Dostupno na: https://hr.wikipedia.org/wiki/Humanisti%C4%8Dke_znanosti (pristup 16. 6. 2017.).
- "Human-animal studies". Dostupno na: http://en.wikipedia.org/wiki/Human%E2%80%93animal_studies (pristup 12. 6. 2017.).
- Hunn, Eugene S. 1996. "Ethnozoology". U *Encyclopedia of Cultural Anthropology, 2*. David Levinson i Melvin Ember, ur. New York: Henry Holt and Company, 451–456.
- "International Society for Anthrozoology". Dostupno na: <http://www.isaz.net/> (pristup 11. 6. 2017.).
- "Journal for CAS". Dostupno na: <http://www.criticalanimalstudies.org/journal-for-critical-animal-studies> (pristup 8. 6. 2017.).
- Kac, Eduardo, ur. *Signs of Life. Bio Art and Beyond*. Cambridge, London: The MIT Press.
- Kirksey, Eben i Stefan Helmreich. 2010. "The Emergence of Multispecies Ethnography". *Cultural Anthropology* 25/4: 545–576.

- Kirksey, Eben, Craig Schuetze i Stefan Helmreich. 2014. "Tactics of Multispecies Ethnography". U *Multispecies Salon*. Eben Kirksey, ur. Durham, London: Duke University Press, 1–24.
- Lindley, Joseph. 2016. "What on Earth is Post Disciplinary Ethnography?". Dostupno na: <http://ethnographymatters.net/blog/2016/01/26/what-on-earth-is-post-disciplinary-ethnography/> (pristup 20. 6. 2017.).
- Locke, Piers i Ursula Muenster. 2015. "Multispecies Ethnography". *Oxford Bibliographies*. Dostupno na: <http://www.oxfordbibliographies.com/view/document/obo-9780199766567/obo-978019976-6567-0130.xml>, 1–37. (pristup 1. 6. 2017.).
- Marjanić, Suzana. 2006. "Književni svjetovi s etnološkom, ekološkom i animalističkom nišom". *Narodna umjetnost* 43/2: 163–186.
- Marjanić, Suzana. 2007. "Edgar Morin, Čovjek i smrt". *Narodna umjetnost* 44/2: 273–274.
- Marjanić, Suzana. 2009. "Edward O. Wilson, O ljudskoj prirodi". *Filozofska istraživanja* 2: 223–226.
- Marjanić, Suzana. 2014. "Pokret za prava životinja u RH. Pokušaj pregleda". *Ekonomika i ekohistorija* 10/1: 113–132.
- Marjanić, Suzana. 2016. "O zelenim kulturalnim studijima. Životinjski alteriteti ili Životinja koja, dakle, jesam (J. Derrida)". U *Zbornik radova 44. seminara Zagrebačke slavističke škole. Alteritet, identitet, kontakt u hrvatskome jeziku, književnosti i kulturi*. Tvrtko Vuković i Tatjana Pišković, ur. Zagreb: Zagrebačka slavistička škola, 153–173.
- Marjanić, Suzana. 2017a. "Tijela otpora – umjetnost performansa u Hrvatskoj ili od Travelera do transvrznoga zeca". U *Tijelo u hrvatskome jeziku, književnosti i kulturi. Zbornik radova 45. seminara Zagrebačke slavističke škole*. Ivana Brković i Tatjana Pišković, ur. Zagreb: Zagrebačka slavistička škola, 101–124.
- Marjanić, Suzana. 2017b. "Antropologija životinja – paradoks i/ili nužnost. Antropocizam, specizam i/ili totalizam". U *O životinjama i ljudima*. Željka Petrović Osmak, ur. Zagreb: Etnografski muzej, 17–37.
- Mirchandani, Vinnie. 2010. *The New Polymath. Profiles in Compound-Technology Innovations*. Wiley: Hon Wiley & Sons, Inc.
- Moore, Jerry D. 2013. *Uvod u antropologiju. Teorije i teoretičari kulture*. Zagreb: Jesenski i Turk.
- Morin, Edgar. 2005. *Izgubljena paradigma. Ljudska priroda*. Zagreb: Scarabeus-naklada.
- Mullin, Molly. 2002. "Animals and Anthropology". *Society & Animals* 10/4. Dostupno na: http://www.animalsandsociety.org/assets/library/477_s1049.pdf (pristup 11. 6. 2017.).
- Noske, Barbara. 1989. *Humans and Other Animals. Beyond the Boundaries of Anthropology*. London: Pluto Press.
- Noske, Barbara. 1993. "The Animal Question in Anthropology. A Commentary". *Society & Animals* 1–2. Dostupno na: <http://www.psyeta.org/sa/sa1.2/noske.html> (pristup 22. 6. 2017.).
- Nyström, Per. "Disciplinary, Inter-disciplinary and Post-disciplinary. Changing Disciplinary Patterns in the History Discipline". Dostupno na: http://www.iskoiberico.org/wp-content/uploads/2014/09/123-132_Nyström.pdf (pristup 26. 6. 2017.).
- Patterson, Charles. 2004. *Vječna Treblinka. Naše postupanje prema životinjama i holokaust*. Zagreb: Genesis, Prijatelji životinja.
- Pinker, Steven. 2007. *Prazna ploča. Moderno poricanje ljudske prirode*. Zagreb: Algoritam.
- Potts, Annie i Philip Armstrong. 2010. "Cultural Studies and Human-Animal Studies – What Do They Have in Common?". U *Teaching the Animal. Human-Animal Studies across the Disciplines*. Margo DeMello, ur. New York: Lantern Books, 3–9.
- Prpić, Katarina. 2008. "Nepremostivi jaz između prirodnih i društvenih znanosti". U *Onkraj mitova o prirodnim i društvenim znanostima. Sociološki pogled*. Katarina Prpić, ur. Zagreb: Institut za društvena istraživanja Zagrebu, 9–20.
- Ratković, Karmen. 2000. "Uvodna bilješka. Ekofeminizam". *Treća* 2/2: 1–10.
- Roszak, Theodor, ur. 1995. *Ecopsychology. Restoring the Earth, Healing the Mind*. San Francisco: Sierra Club Books.

- Sax, Boria. 2001. *The Mythical Zoo. An Encyclopedia of Animals in World Myth, Legend, & Literature*. Santa Barbara i dr.: ABC – CLIO.
- Shapiro, Kenneth J. 1993. "Editor's Introduction to *Society & Animals*". *Society & Animals* 1/1: 1–4. [https://doi.org/10.1163/156853093X00091]
- Simičević, Vedrana. 2017. "Ivana Burić vezu uma i tijela proučava na genima". *Novi list*, 16. srpnja, 22–23.
- Tambiah, Stanley J. 1969. "Animals are Good to Think and Good to Prohibit". *Ethnology* 8/4: 423–459. [https://doi.org/10.2307/3772910]
- "Society & Animals Forum". Dostuno na: <http://www.societyandanimalsforum.org> (pristup 23. 6. 2017).
- Visković, Nikola. 1996. *Životinja i čovjek. Prilog kulturnoj zoologiji*. Split: Književni krug.
- Visković, Nikola. 2009. *Kulturna zoologija. Što je životinja čovjeku i što je čovjek životinji*. Zagreb: Jesenski i Turk.
- Vlaisavljević, Dajana. 2017. *Sve naše životinje*. Zagreb: Moderna galerija.
- Wilson, Edward O. 2007. *O ljudskoj prirodi*. Zagreb: Jesenski i Turk.
- Wilson, Edward O. 2010. *Pomirenje. Jedinstvenost znanja*. Zagreb: Algoritam.
- Wolfe, Cary. 2010. *What is Posthumanism?* Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Wolfe, Cary. 2011. "Introduction. Moving Forward, Kicking Back: The Animal Turn". *Postmedieval* 2: 1–12. [https://doi.org/10.1057/pmed.2010.46]
- Zaradija, Antonija Kiš i Suzana Marjanić. 2013. "Zoofolkloristika. Pregled rezultata prvog kulturnoanimalističkog projekta u Hrvatskoj". U *XV. međunarodni slavistički kongres* (Minsk, 20. – 27. kolovoza 2013.). Marija Turk i Maja Opašić, ur. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, 215–228.

"WHAT'S EATING YOU?" AN EXAMPLE OF MULTISPECIES ETHNOGRAPHY/ANTHROPOLOGY OF ANIMALS AND VEGAN ECOFEMINISM/FEMINIST-VEGETARIAN THEORY

In the first part of the paper, my starting point is Wilson's idea of the unification of knowledge; in other parts, I seek to present, in this vein, the multi-/inter-/transdisciplinary approach of the multispecies ethnography that has also been assigned its own mailing list EASA – Multispecies.net at this year's SIEF (2017). Naturally, certain scientists oppose Wilson's idea, thus acknowledging their own fear of natural sciences infiltrating a certain humanist or social field, as acknowledged by anthropologist Marshall Sahlins when criticising Wilson's *Socio-biology* (1975). I continue by citing – as the multi-/inter-/transdisciplinary approaches that are my starting point – the example of multispecies ethnography/anthropology of animals and vegan ecofeminism/feminist-vegetarian theory. These approaches differ from certain currently dominant multi-/inter-/transdisciplinary studies, given that both anthropology of animals and feminist-vegetarian theory disintegrate the dichotomy of nature vs. culture, humans vs. non-humans. Specifically, it is exactly this species/animal turn in anthropology that has been predicted as early as 1962 by Lévi-Strauss in his book *Totemism Today*; in 1989, socio-cultural anthropologist Barbara Noske proceeded to radicalise this turn "beyond the boundaries of anthropology". Also, the International Society for Anthrozoology (ISAZ) was founded in 1991, i.e. only two years after Barbara Noske's book, where Noske made a plea to define the anthropology of animals.

Keywords: multidisciplinary, interdisciplinary and transdisciplinary approach, multispecies ethnography, anthropology of animals, vegan ecofeminism, the animal turn